

Талмачова С. А.

*УА «Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Тацкава»
(г. Мінск, Рэспубліка Беларусь)*

**«ТРУДЫ СЪЕЗДА НЕПРЕМЕННОХ ЧЛЕНОВ ГУБЕРНСКИХ
ПРИСУТСТВИЙ» ЯК КРЫНІЦА ВЫВУЧЭННЯ АГРАРНАЙ
ПАЛІТЫКІ САМАДЗЯРЖАУЯ У БЕЛАРУСІ У ПАЧАТКУ ХХ ст.**

Аграрнае пытанне на працягу другой паловы XIX – пачатку ХХ ст. займала адно з важнейшых месцаў ва ўрадавай палітыцы Расійскай імперыі. Рэформы у дачыненні да памешчыцкіх, удзельных дзяржаўных сялян, а таксама іншых катэгорый сельскага насельніцтва не вырашылі ў поўнай меры тых праблем, якія меліся ў сферы пазямельных адносін. Сталыпінская аграрная рэформа, распачатая указам ад 9 лістапада 1906 г. [5], стала вялікім крокам наперад. Яе паспяховае рэалізацыя ў першую чаргу залежала ад мясцовых органаў кіравання, у тым ліку земскіх начальнікаў і губерnskіх прысутнасцей.

20 ліпеня 1907 г. міністр унутраных спраў П. А. Сталыпін звярнуўся да губернатараў з цыркулярным пісьмом аб скліканні у Санкт-Пецярбургу неадменных членаў губерnskіх прысутнасцей для абмеркавання пытанняў, звязаных з рэалізацыяй указа ад 9 лістапада 1906 г. Мэтай гэтага мерапрыемства было высвятленне становішча на месцах і, у прыватнасці, ступені паспяховасці дзейнасці у рэалізацыі рэформы земскіх начальнікаў, іх павятовых з'ездаў і кантролю з боку губерnskіх прысутнасцей. Адною з задач ставілася распрацоўка мер накіравання і паскарэння гэтай дзейнасці. Разам з тым былі і іншыя: вызначыць неабходныя і магчымыя змяненні і дапаўненні указа ад 9 лістапада 1906 г. для яго больш паспяховай рэалізацыі; распрацаваць праграму экзаменаў пры прызначэнні на пасаду земскага начальніка, а таксама меры, неабходныя для усталявання пастаяннага і сапраўднага назірання губерnskіх прысутнасцей за дзейнасцю земскіх начальнікаў і іх павятовых з'ездаў; вызначыць неабходныя змяненні і дапаўненні у «Наказе земскім начальнікам», распрацаванага МУС у 1905 г. для кіраўніцтва іх працай і інш.

Адзначым, што губерnskія прысутнасці былі правапераемнікамі губерnskіх па сялянскіх справах прысутнасцей, ліквідаваных законам ад 12 ліпеня 1889 г. У адпаведнасці з ім губерnskую прысутнасць узначальваў губернатар, а у яе склад уваходзілі губерnskі прадвадзіцель дваранства, віцэ-губернатар, пракурор акруговага суда і 2 неадменныя

члены. Акрамя іх, на пасяджэнне губернскай прысутнасці на правах яе членаў запрашаліся: старшыня або член акруговага суда, кіраўнікі казённых палат і дзяржаўныя маёмасцямі і старшыня губернскай земскай управы, калі разглядаемыя пытанні адносіліся да іх кампетэнцыі (арт. 105) [3, с. 521]. Структура мясцовых устаноў у Беларусі была рэфармавана у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях на падставе закону ад 12 чэрвеня 1900 г. [1], а у Віленскай і Гродзенскай губернях – ад 8 чэрвеня 1903 г. [2]. Важнай асаблівасцю кадравага складу губерnskіх прысутнасцей Беларусі было існаванне у штаце трох неадменных членаў, замест двух, прадугледжаных Палажэннем 1889 г. У некаторых выпадках у склад губернскай прысутнасці на правах неадменных членаў увадзіліся чыноўнікі пэўнага міністэрства: з-за вялікай колькасці і складанасці спраў па пазямельным уладкаванні розных катэгорый сельскага насельніцтва, якіх не існавала ў іншых губернях Расійскай імперыі.

Неадменныя члены губернскай прысутнасці вылучаліся з мясцовых дваран губернатараў пры узгадненні з губерnskім прадвадзіцелем дваранства і зацвярджаліся імператарам па хадайніцтву міністра унутраных спраў. Яны рыхтавалі даклады да пасяджэнняў прысутнасці, кантралявалі выданне справаводства і выконвалі розныя даручэнні прысутнасці. Неадменны член займаў высокі ранг у мясцовай службовай іерархіі – быў штатным чыноўнікам V класа. Таму іх запрашэнне на нараду было невыпадковым, хаця і незвычайным для ўрадавай палітыкі. П. А. Сталыпін ахарактарызаваў з'езд неадменных членаў губерnskіх прысутнасцей як «первый в этом отношении опыт и едва ли не единственный случай в истории министерства» [6, с. 23].

Аб важнасці гэтага форуму для ўрада сведчыць яго склад. Так, у ім прынялі удзел: выконваўшы абавязкі таварыша міністра унутраных спраў А. І. Лыкошын (старшыня), таварыш міністра юстыцыі сенатар А. Р. Гасман, таварыш міністра фінансаў М. М. Пакроўскі, таварыш галоўнаўпраўляючага землеўладкаванням і земляробствам А. Дз. Паленаў, дырэктар Дэпартаменту зямельных маёмасцей А. А. Рышчых, чыноўнікі Земскага аддзела МУС і інш. Віленскую губ. прадстаўляў неадменны член губернскай прысутнасці І. І. Гашкевіч, Гродзенскую – Л. Р. Баркоў, Мінскую – У. А. Шчапоўцеў, Магілёўскую – В. С. Кяханаў. Прадстаўніца ад Віцебскай губ. не было. Дэлегаты з тэрыторыі Беларусі уваходзілі ў склад камісіі, якія распрацоўвалі праекты пастановаў, што затым ішлі на абмеркаванне з'езда. Так, Л. А. Казем-Бек, чыноўнік канцылярыі Віленскага, Ковенскага і Гродзенскага генерал-

губернатара, уваходзіў у склад юрыдычнай камісіі з'езда, У. А. Шчапоўцеў – рэвізійнай [9, с. 124–129]. Гэта сведчыла аб іх высокім аўтарытэце і прафесіяналізме.

24 кастрычніка 1907 г. П. А. Сталыпін урачыста адкрыў работу з'езда. У сваім прывітальным слове ён вызначыў месца і ролю губернскіх прысутнасцей і іх неадменных членаў у мясцовым кіраванні і ў рэалізацыі аграрнай палітыкі дзяржавы: «Губернскія прысутствія – это нервный центр губернии, объединяющий все власти, близко соприкасающиеся с крестьянами. В настоящее время главная задача губернских присутствий – это направлять деятельность земских начальников» [9, с. 4]. Ён адзначыў, што вольны выхад з абшчыны з'яўляўся галоўнай умовай пад'ёму матэрыяльнага дабрабыту сялян, а ўрад вызначыў шэраг мер па пераўладкаванню сялянскага землекарыстання. «Задача в этом случае сводится к тому, – працягваў Сталыпін, – чтобы, без коренной ломки на местах, предоставить каждому крестьянину самостоятельно устроить свое хозяйство. <...> Особенно интересным представляется сложный вопрос об отводе земли к одному месту, имеющий столь важное значение, так как укрепление само по себе является лишь этапом к улучшенному способу землевладения – хуторскому. В этой области пока сделано мало и на практике не достигнуто положительных результатов» [9, с. 4]. Міністр адзначыў, што абавязкова скарыстае труды з'езда ў распрацоўцы далейшых дзеянняў, а меркаванні дэлегатаў «не останутся без внимания» [9, с. 5].

На першым пасяджэнні кожны неадменны член паведаміў пра стаўленне насельніцтва да закону 9 лістапада 1906 г. і аб тых перашкодах, якія сустракаліся ў яго ажыццяўленні ў розных губернях. Высветлілася, што колькасць заяў аб умацаванні надзельных земляў у асабістую уласнасць у цэлым па імперыі перавышала ў той час 150 тысяч, і яна пастаянна павялічвалася [9, с. 5]. У матэрыялах з'езда прыведзены даныя аб паказчыках выхаду з абшчыны і аб умацаванні надзельнай зямлі ў асабістую уласнасць па губернях да 1 лістапада 1907 г. Адзначалася, што найбольш паспяховае прымяненне указа 9 лістапада 1906 г. назіралася ў Херсонскай, Саратаўскай, Екацерынаслаўскай, Самарскай і Кіеўскай, а найменш паспяховае – у Валагодскай, Уладзімірскай, Казанскай, Кастрямскай губернях. У Віцебскай губерні за год падалі хадайніцтвы аб выхадзе з абшчыны 2 895 гаспадароў двароў, з іх былі зацверджаны 310 прысудаў валасных сходаў. 26 пастаноў земскіх начальнікаў, замацавана 3 614 дзес. 368 саж. надзельнай зямлі за 393 гаспадарамі двароў. У Магілёўскай губерні

адважлілі жадаць на выдзяленне надзелаў 2 227 гаспадароў двароў, зацверджана 92 прысуды сходаў і 27 пастаноў земскіх начальнікаў, замацавалі 898 дзес. зямлі ва ўласнасць 129 гаспадароў двароў [9, с. 130–131]. Гэта было толькі пачатак рэалізацыі рэформы. Даныя па Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях у гэтых звестках не прыведзены. Аднак такое становішча тлумачыцца тым, што ў названых трох губернях рэалізавалася асобнае «Местное положение» ад 19 лютага 1861 г., па якім сяляне адразу выкупалі зямлю падворна, а не абшчынай. Таму хадайніцтвы аб умацаванні абшчынай зямлі не надаваліся. Для адчужэння надзельных земляў у грамадах з падворным землекарыстаннем неабходна было атрымаць дакумент, які пацвярджаў прыналежнасць участка. Гэта маглі быць: «крепостной акт»; «владенная запись», выдадзеная сялянскімі ўстановамі; пастановы агульнаграмадзянскіх ці валасных судов ці павятовых з'ездаў; зацверджаныя павятовым з'ездам грамадскія прыгаворы ці пастановы земскага начальніка аб замацаванні участка ў асабістую уласнасць асобных гаспадароў двароў [5]. Зразумела, сталыпінская рэформа рэалізавалася і тут, але сяляне адразу пераходзілі да наступнага этапу – адвядзення уласных надзелаў да аднаго месца, г. зн. да стварэння хутароў ці адрубоў.

У час работы з'езда былі разгледжаны звесткі аб дзейнасці мясцовых устаноў па рэалізацыі закону ад 9 лістапада 1906 г., тыя перашкоды, якія сустракаліся пры гэтым, недакладнасці і няяснасці ў фармулёўках закону і іх тлумачэнні. Важным было абмен вопытам па адвядзенні да адных месцаў участкаў, замацаваных у асабістую уласнасць сялян, па спрашчэнню і паскарэнню правядзення такіх мерапрыемстваў, а таксама высвятленне ролі і месца ў гэтым працэсе мясцовых устаноў па сялянскіх справах і землеўладкавальных камісіі. Прадстаўнікі ад заходніх губерняў дзяліліся вопытам работы па пераходзе да адрубнога і хутарскога ўладання [9, с. 5].

Каб пазбегнуць значнага павелічэння абскарджаных пастаноў, на абмеркаванні дэлегатаў з'езда былі прапанаваны пытанні, якія узніклі ў практыцы рэалізацыі рэформы. Парадак дзеянняў мясцовых устаноў пры умацаванні зямлі ў асабістую уласнасць (працэсуальны бок умацавання) абмяркоўваўся па асаблівай праграме, прапанаванай Міністэрствам унутраных спраў. Яна складалася з 19 пытанняў. Па кожным з іх спачатку дакладалася заключэнне юрыдычнай камісіі, а потым абмяркоўвалася членамі з'езда [9, с. 9]. Напрыклад, у якім парадку павінны дзейнічаць тыя, хто жадае умацаваць абшчынную зямлю ў асабістую уласнасць? У якую інстанцыю трэба падаваць хадайніцтва? У

прыватнасці, да сельскага старасты ці праз яго на разгляд схода? Ці ў валасное прауленне? Ці адразу да земскага начальніка? Абмеркаванне такіх «дробязей» дэлегатамі з'езда сведчыць аб істотнай розніцы падыходах на месцах. Больш складанымі былі пытанні, якія адносяліся да парадку складання і абскарджання актаў аб умацаванні зямлі і інш. Адзначалася, што падобныя недакладнасці закону прыводзілі да замапуджвання працэсу умацавання зямлі на практыцы [9, с. 9–27].

МУС прызнаваў, што існаваўшае заканадаўства ў дачыненні да сельскага насельніцтва ў цэлым мела шэраг адмоўных якасцей – непаўната, недакладнасць, няяснасць і супрацьлегласць асобных пунктаў. Гэтыя праблемы вырашаліся ў Правячым Сенаце, тлумачэнні якога па справах, што ў ім разглядаліся, мелі важнае значэнне для далейшай практыкі рэалізацыі аграрнай палітыкі. З гэтай прычыны на разгляд Сената перадаваліся канчатковыя пастановы губернскіх прысутнасцей, якія адбыліся з парушэннямі закону. Пры гэтым заключэнні МУС аб адмене такіх пастаноў фармуляваліся ў выглядзе матываваных рапартаў з тлумачэннем сэнсу такіх законаў. Па ўсіх справах падобнага кшталту, якія разглядаліся Сенатам у асабістай прысутнасці таварыша міністра, Земскі аддзел МУС складаў даведкі, у якіх змяшчаліся «абставіны справы», а таксама праект яе вырашэння з прывядзеннем адпаведных законаў і даных практыкі Сената [6, с. 22–24].

Важным бокам сталыпінскай рэформы была ліквідацыя церазпалосіцы і дальназемелля. У якасці меры па ліквідацыі гэтага тормаза ў развіцці агрыкультуры прапанавалася адвядзенне дробных частак надзелу да аднаго месца. Але гэта было вельмі складанае пытанне. Абмеркаванню з'езда быў прапанаваны праект правілаў аб адводзе надзельных участкаў да адных месцаў, распрацаваны Земскім аддзелам МУС і выпраўлены ў адпаведнасці з заключэннямі камісіі па адводу [9, с. 27–39]. Па ўказу ад 9 лістапада 1906 г. кожны гаспадар двара, які ўмацаваў надзельныя участкі ў асабістую ўласнасць, меў права патрабаваць выдзелу зямлі да аднаго месца. У тых абшчынах, дзе не адбывалася перадзелаў, грамада мела права ў выпадку немагчымасці ці нязручнасці выдзелу замест зямлі заплаціць кампенсацыю грашымі па узгадненні з тым, хто выдзяляўся, ці па ацэнцы валаснога суда. Пры агульных перадзелах выдзел зямлі быў абавязковым. Аднак працэсуальны парадак выдзелу ў законе быў вызначаны вельмі няпоўна. Адзначалася толькі, што спрэчкі, якія узніклі пры выдзеле участкаў да аднаго месца, вырашаліся павятовым з'ездам земскіх начальнікаў ці міравых пасрэднікаў. Але ў законе не было ніякіх указанняў аб тым, кім і як павінен быў праводзіцца такі выдзел у розных

выпадках. У больш позніх заканадаўчых актах гэтыя праблемы былі ліквідаваны, але яны былі ў час працы з'езда неадменным членам у стадыі распрацоўкі і абмеркавання ў адпаведных урадавых і заканадаўчых структурах. А на месцах праблему неабходна было вырашаць своечасова. У цыркулярах МУС даваліся указанні аб парадку дзеянняў, але патрабавалася распрацаваць адзіныя падыходы да вырашэння узнікаюшых праблем і пытанняў. Вызначэнне агульнага кірунку з улікам практыкі мясцовых устаноў было вельмі актуальным. Складзеныя правілы меркавалася выдаць, не чакаючы заканадаўчага вырашэння, «в порядке управления» [9, с. 29]. Адзначым, што вялікая частка прапановаў, выказаных пры абмеркаванні праекту, была выкарыстана пры падрыхтоўцы закону ад 14 чэрвеня 1910 г.

Адным з кірункаў была распрацоўка мер да спрашчэння і паскарэння судовага і адміністрацыйнага справаводства ў земскіх начальнікаў і увогуле сялянскіх устаноў (у прыватнасці, меры для ліквідацыі пакладаў у справах павятовых з'ездаў земскіх начальнікаў і губернскіх прысутнасцей). Ад гэтага залежыла хуткасць разгляду і зацвярджэння хадайніцтваў сялян. Так, закон адзначаў магчымасць абскарджання ў павятовым з'ездзе пастановы земскага начальніка на працягу 30 дзен. Дэлегаты абмяркоувалі пытанне аб тым, ці павінен земскі начальнік адразу перадаваць пастанову аб умацаванні зямлі ці вытрымаць тэрмін на абскарджанне, а затым перадаваць на разгляд з'езда разам са скаргамі. Была прынята пастанова аб тым, што дзеля паскарэння вырашэння мэтазгодна перадаваць у з'езд пастанову адразу, каб павятовы з'езд мог своечасова падрыхтаваць справу да абмеркавання. Так, у адной з губерняў павятовыя з'езды пры паступленні пастаноў земскіх начальнікаў адразу прызначалі дату разгляду з улікам 30 дзён на абскарджанне і давалі 6–7 дзён на перасылку скаргаў, якія маглі падавацца ў апошнія дні вызначанага тэрміну. Такі парадак быў прызнаны слушным і зручным [9, с. 23].

Рэалізацыя аграрнай палітыкі ў значнай ступені залежыла ад дзейнасці земскіх начальнікаў. Старшыня з'езда адзначаў, што ураду вядомы цяжкія умовы, у якіх працавалі усе дзеячы па кіраванню сялянамі, а асабліва земскія начальнікі: «Находясь под гнетом часто незаслуженных нареканий и непрестанной, весьма часто легкомысленной травли прессы и опасений за свою службу, висящую как бы в воздухе, в виду слухов о полном упразднении самого института, мало обеспеченных материально, многия из лиц, занимавших эти должности за последнее время, совершенно опустили руки. Повальное их бегство,

ныне, к счастью, прекратившееся, и не вполне удачное иногда замещение освобожденных должностей, явились прямым и плачевным последствием такого упадка духа» [9, с. 7].

При этом роль земских начальников у реализации реформы никак не переоценена, а тем более сведущий большевик артыкулау указа ад 9 листопада 1906 г. Менавіта ад гэтых чыноўнікаў залежыла яе паспяховаасць, пачынаючы з простага тлумачэння закону населенству. Таму да кантролю і каардынацыі іх дзейнасці з боку губернскіх прысутнасцей прыцягвалася значная увага. Аднак ажыццяўленне такой каардынацыі было немагчыма без валодання інфармацыяй аб тым, што адбываецца на месцы. Законам 1889 г. на неадменных членаў губернскіх прысутнасцей ускладаўся абавязак кантролю падпарадкаваных ім органаў – сельскага і валаснога самакіравання, земскіх начальнікаў і іх павятовых з'ездаў. Такі кантроль ажыццяўляўся праз перыядычныя рэвізіі.

На з'ездзе неадменных членаў губернскіх прысутнасцей быў заслуханы даклад Земскага аддзела МУС адносна правядзення рэвізій мясцовых устаноў. Адзначалася, што абавязкі земскіх начальнікаў вельмі складаныя і разнастайныя, а парадак іх выканання не можа быць дакладна вызначаны інструкцыямі ці «Наказом земским начальникам», распрацаваным МУС у 1905 г. [7], якія давалі толькі агульныя дырэктывы. Назіранне за працай гэтых чыноўнікаў не магло быць абмежавана патрабаваннем ад іх справядлівых тэрміновых ведамасцей і да таго падобных дакументаў справядлівасці. Адзначалася, што кантроль за дзейнасцю земскіх начальнікаў і кіраўніцтва патрабавалі перыядычных і, па магчымасці, частых рэвізій. З гэтай прычыны у 1903 г. пры Земскім аддзеле МУС былі створаны тры адмысловыя пасады чыноўнікаў асабліва даручэння, якіх на працягу года камандзіравалі ў розныя часткі імперыі [9, с. 86]. Але такія рэвізіі чыноўнікамі цэнтральнай установы, зразумела, не маглі паўтарацца часта і таму не маглі быць дастаткова падрабязнымі, а мелі характар уласна рэвізійны, а не інструкцыйны. Між тым МУС прызнаваў неабходнасць і карыснасць менавіта апошняга роду рэвізій, якія па закону ускладзіліся на абавязкі неадменных членаў губернскіх прысутнасцей. Між тым даныя з губерняў сведчылі, што такія рэвізіі не былі сістэматычнымі [9, с. 87].

Па звестках за 1905–1907 гг., агучаных на з'ездзе, у Віленскай губерні увогуле не праводзіліся рэвізіі мясцовых устаноў (ці проста не былі пададзены звесткі), у Віцебскай губерні у 1906 г. рэвізаваліся 3 павятовыя з'езды з 11, 11 земскіх начальнікаў з 52 і 14 валасных праўленняў з 194; у 1907 г. – 1 павятовы з'езд і па 5 валасных

праўленняў і судаў. У Мінскай губерні у 1906 г. – 1 павятовы з'езд з 5 і 11 земскіх начальнікаў з 67, 10 валасных праўленняў з 203, а у 1907 г. – 2 павятовыя з'езды, 9 земскіх начальнікаў і па 10 валасных праўленняў і судаў. У адозненне ад вышэйназваных, у Магілёўскай губерні рэвізіі праводзіліся і у 1905 г., але лічбы таксама сціплыя – 9 земскіх начальнікаў з 54 і па 11 валасных праўленняў і судаў з 145. У 1906 г. рэвізіі тут зусім не праводзіліся, а у 1907 г. было абрэвізавана 20 земскіх начальнікаў, 42 валасных праўленняў і 40 валасных судаў [9, с. 132]. Прыведзеныя даныя патрабуюць удакладнення па іншых крыніцах. Так матэрыялы «Трудов...» па Гродзенскай губерні паказваюць, што толькі ў 1905 г. праводзіліся рэвізіі 5 земскіх начальнікаў з 50 і 10 валасных праўленняў з 178, а па астатніх гадах звестак няма. Пры гэтым матэрыялы рэвізіі Гродзенскай губерні, якія адклаліся ў справах Земскага аддзела МУС, даюць іншыя лічбы. Яны сведчаць, што за 1903–1907 гг. неадменнымі членамі губернскай прысутнасці правяраліся 25 земскіх начальнікаў і 45 валасных праўленняў, у тым ліку ў 1905 г. – адпаведна 6 і 11 [4, л. 2]. На думку аўтара, такое супярэчэнне можна тлумачыць наступным. Як адзначана ў «Трудах...», «в ведомость не вошли сведения по ревизиям, проведенным вследствие возбуждения против должностных лиц дисциплинарных производств» [9, с. 132]. Такім чынам, з гэтых перыядаў толькі 20 % земскіх начальнікаў і 22,2 % валасных праўленняў Гродзенскай губерні рэвізаваліся ў рабочым парадку, без разгляду справы па дысцыплінарным спаганні.

Сапраўды, на з'ездзе адзначалася, што да 1907 г. рэвізіі не былі планамернымі і сістэматычнымі, а праводзіліся ў большасці выпадку такім службовым асобам, пра якіх у губернскіх прысутнасцях меліся «неблагоприятные сведения» [9, с. 89]. Вынікам такіх праверак было ці звальненне абрэвізаванага земскага начальніка, ці накладанне на яго пэўнага спагання. МУС прапанаваў зраць рэвізіі пастаяннымі і сістэматычнымі, ліквідаваўшы іх карны характар. Мэтай рэвізіі павінна было стаць усталяванне сувязі паміж цэнтральнай і мясцовымі уладамі, назіранне за ажыццяўленнем урадавых мерапрыемстваў і прымяненнем закону, накіраванне дзейнасці сялянскіх устаноў у адпаведнасці з мэтай урада, вывучэнне мясцовых патрэб і умоў, правільная ацэнка службовых асоб і г. д. [9, с. 89].

Для уніфікацыі формы праверак удзельнікамі з'езда былі распрацаваны праграмы рэвізій валаснога праўлення і суда, земскіх начальнікаў і іх павятовых з'ездаў. У праграмы былі ўключаны пункты, якія адпавядалі абавязкам і кампетэнцыі службовых асоб пэўнага узроўню,

замацаваныя у заканадаучых актах. Кожны з гэтых пунктаў абмяркоўваўся на з'ездзе вельмі падрабязна. Напрыклад, рэвізія земскага начальніка магла мець розныя мэты: 1) праводзілася падрабязна рэвізія усіх устаноў у земскім участку і справаводства самога земскага начальніка; 2) агульнае высвятленне паспяховасці і інтэнсіўнасці яго дзейнасці. Адзначалася, што праверкі першай катэгорыі былі больш карыснымі, але займалі шмат часу і таму не маглі праводзіцца так часта, як пажадана. Між тым рэвізіі другога разраду давалі магчымасць атрымліваць уяўленне аб дзейнасці земскага начальніка і маглі праводзіцца праз больш кароткія прамежкі часу. Дэлегаты з'езда прыйшлі да высновы аб неабходнасці камбінаваць падобныя рэвізіі – падрабязныя рэвізіі праводзіць праз 2–3 гады, а кароткія – штогод [9, с. 87]. Дзеля таго, каб аб'яднаць і каардынаваць дзейнасць земскіх начальнікаў, было прапанавана заўвагі па выніках рэвізіі агучваць на пасяджэннях павятовых з'ездаў, і толькі потым у губернскай прысутнасці разам з заключэннем з'езда і тлумачэннямі рэвізаванага земскага начальніка [9, с. 88].

Вынікам суместнай работы удзельнікаў з'езда стаў, па сутнасці, цыркуляр МУС ад 19 снежня 1907 г. аб правядзенні неадменных членамі губернскіх прысутнасцей найбольш частых і планамерных рэвізіі органаў сялянскага самакіравання, земскіх начальнікаў і павятовых прадаваццеляў дваранства. У цыркуляры МУС ад 23 студзеня 1908 г. ужо патрабавалася, каб усе павятовыя з'езды, земскія начальнікі і валасныя і сельскія праўленні былі абрэвізаваны на працягу двух гадоў [4, л. 2]. Праграмы рэвізіі, якія прыкладаліся да цыркуляраў, адпавядалі тым, што былі зацверджаны на з'ездзе неадменных членаў губернскіх прысутнасцей.

Такім чынам, «Труды...» даюць магчымасць прасачыць уплыў работы з'езда неадменных членаў губернскіх прысутнасцей на канчатковае афармленне патрабаванняў да дзейнасці мясцовых устаноў па сялянскіх справах. Акрамя названых, на з'ездзе абмяркоўваліся і іншыя пытанні. Напрыклад, была распрацавана праграма экзаменаў для прэтэндэнтаў на пасаду земскага начальніка і інш. У цэлым МУС было настолькі задаволена вынікамі праведзенага з'езда, што ў 1909 г. склікала новы з'езд неадменных членаў губернскіх прысутнасцей, на гэты раз запрасіўшы і прадстаўнікоў землеўладкавальных камісій [10]. Яшчэ адной прычынай, на наш погляд, стала тое, што заканадаўчага вырашэння пытанняў, звязаных з рэалізацыяй рэформы, да таго часу яшчэ так і не адбылося, а

алгарытм узгаднення дзеянняў розных ведамстваў пры яе правядзенні патрабавалася распрацаваць тэрмінова.

Тыя пытанні, якія абмяркоўваліся на з'ездзе неадменных членаў губернскіх прысутнасцей, а таксама сам ход іх абмеркавання прадстаўляе значную цікавасць для высвятлення праблем, з якімі сутыкнуліся цэнтральныя і мясцовыя ўлады пры рэалізацыі аграрнай рэформы. Прапановы, унесеныя дзельнікамі з'езда, сталі падставой для далейшых дзеянняў урада. Матэрыялы «Трудов съезда непрерывных членов губернских присутствий» даюць прастору для вывучэння працэсу рэалізацыі аграрнай палітыкі самадзяржаў у Беларусі у пачатку ХХ ст.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – О распространении законоположений 12 июля 1889 г. О преобразовании крестьянских и судебных учреждений на губернии Витебскую, Минскую и Могилевскую. – 12 июня 1900 г. // Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). Собр. 3-е: в 33 т. Т. 20 (1900). Отд. I. № 18864. С. 762–764.

2. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – О распространении законоположений 12 июля 1889 года на губернии Виленскую, Гродненскую и Ковенскую и об ассигновании необходимых на сие кредитов. – 8 июня 1903 г. // ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. Т. 23 (1903 г.). Отд. I. № 23106. С. 687–689; Отд. 2: Штаты и таблицы. С. 356–359.

3. Высочайше утвержденные: I. Положение о земских участковых начальниках. II. Правила об устройстве судебной части в местностях, в которых введено означенное Положение. III. Временные правила о волостном суде в тех же местностях и IV. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских участковых начальниках. – 12 июля 1889 г. // ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. Т. 9 (1889). Отд. I. № 6196. С. 508–535; Отд. II: Штаты и таблицы. К № 6196. С. 521.

4. Дело о результатах ревизии крестьянских учреждений Гродненской губернии за 1908 год // Расписки дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА). Фонд 1291. Воп. 31, 1908 г. Спр. 45.

5. Именной высочайший указ, данный Сенату. – О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования. – 9 ноября 1906 г. // ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. Т. 26 (1906). № 28528. С. 970–974.

6. Краткий очерк возникновения и развития важнейших фактов деятельности Земского отдела Министерства внутренних дел: (К 50-летию его существования) / МВД. Земск. отд. 1858 4/III 1908. СПб.: тип. М-ва вн. дел, 1908. 28 с.

7. Наказ земским начальникам 11 августа 1905 года, циркуляр министра внутренних дел от 31 того же августа о введении наказа в действие. Неофиц. изд. СПб.: Д. В. Чичинадзе, 1905. 105 с.

8. Съезд неперенных членов губернских присутствий. Программы ревизии крестьянских учреждений, выработанные на Съезде неперенных членов губернских присутствий, бывшем в Петербурге 24 октября – 1 ноября 1907 года. Казань, [1908]. 40 с.

9. Съезд неперенных членов губернских присутствий. Труды Съезда неперенных членов губернских присутствий. 24 октября – 1 ноября 1907 г. / МВД. СПб.: тип. М-ва вн. дел, 1908. 155 с.

10. Съезд неперенных членов губернских присутствий и землеустроительных комиссий. Труды Съезда неперенных членов губернских присутствий и землеустроительных комиссий. 10–23 янв. 1909 г. / МВД. СПб.: тип. М-ва вн. дел, 1909. XVIII. 363 с.

Федосик В. А.

Белорусский государственный университет (г. Минск, Республика Беларусь)

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ ПО БИБЛЕЙСКОЙ КОНЦЕПЦИИ «ЧЕТЫРЕХ ЦАРСТВ» В РОССИЙСКИХ ХРОНИКАХ И ЛЕТОПИСЯХ XV–XVI вв.

Основными российскими средневековыми источниками по всемирной истории являются «Летописец Еллинский и Римский» (XV в.) и «Русский хронограф» 1512 г. Оба, как показывает анализ их содержания, имеют практически одинаковые источники, использованные их создателями, текст большей частью идентичен, одинакова композиция произведений. Оба исторических сочинения представляют собой хроники с изложением всемирной истории, но в «Летописце Еллинском и Римском» всемирная история представлена до захвата крестоносцами Константинополя в 1204 г., а «Русский хронограф» охватывает хронологически более длительный период. В «Летописце Еллинском и Римском» по существу отсутствует описание истории Западной Римской империи с 395 по 476 г., излагается только византийская история. Впрочем, и средневековье описывается откровенно с «византийскоцентричных» позиций (например, поход Олега на Константинополь представлен как внешнеполитический фактор для Византии [1, с. 473–474]) в отличие от «Русского хронографа» [2, с. 354].

«Русский хронограф» 1512 г. дает гораздо более широкую историческую палитру, с IX в. ее изложение приобретает «русскоцентричный» характер, когда стержнем становится история Древней (Киевской) Руси, затем Московского княжества, а вокруг стержня отечественной истории идет описание зарубежной истории – прежде всего, ближайших госу-

дарств. Создатели «Русского хронографа» находят место России во всемирном историческом процессе, выступая более зрело, чем в «Летописце Еллинском и Римском».

Исследователи уже образно называют «Русский хронограф» «третьим Римом» (отсюда название для этого хронографа) [3]. Однако для обоснования политических положений в нем само обоснование их должно быть не только знание истории того времени, ее внешнеполитическая обстановка, но и понимание того, где доминировала теория без этого кажется нам совершенно немыслимым историческим реалиями, а не «Другие». Причем гордыня античности. И эту непонятность, прежде всего, их систематизирующие ментальные стереотипы в «Русском хронографе» составляют, таким образом, и

Как и для абсолютной всемирной истории, «Русский хронограф» так же присущим выбором тех или иных фактов, словлен имевшимся у авторов в странах исторических сочинений «хронографа» являлись, при этом в ряде письменных источников, хотя использовался и древний сифа Флавия), «Александровский хронограф» Манасею главным источником по истории «Хроника» Георгия Амартола и другими ответствующими коррективными источниками.

Если «Летописец Еллинский и Римский» дает наиболее полное представление о древней истории в «Русском хронографе»